

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

ԶԱՐՈՒՀԻ ՏՈՆՈՅԱՆ

Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությունն ունի անկման ու վերելքի, սայթաքումի ու տիտանական խոյանքի բազում էջեր: Քաղաքական տեղափոխություններն ու մակընթացությունները, որոնք հաջորդել են միմյանց զարմանալի արագությամբ, շարունակ մաքառումի ու ընդվզման մեջ են պահել ստեղծագործ հայ ժողովրդին: Մի պատերազմին, ասպատակությանը հետևել է մյուսը: Սակայն մեր ժողովրդի պատմության ողբերգական դրվագներից ամենացնցողը 1915 թվականի համաժողովրդական աղետն է՝ իրագործված պատմության մեջ իր նախընթացը չունեցող բարբարոսական եղանակներով: Հայ ժողովրդի պատմության որևէ հիմնահարցի մասին այնքան չի գրվել, որքան Հայկական հարցի և Հայոց Մեծ եղեռնի: Այս հարցերը վաղուց դարձել են ուսումնասիրողների ուշադրության առարկան:

Կարևոր և հայ պատմագիտության մեջ արժեքավոր աշխատանք է Ավագ Հարությունյանի կազմած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն: Փաստորեն այս ուսումնասիրության հրապարակումը հայ մատենագիտության մեջ այդ ուղղությամբ առաջին աշխատանքն է, և աշխատանքում ներկայացված են մինչ այդ անհայտ և անտիպ, արխիվային վավերագրեր և պարբերական մամուլի նյութեր: Աշխատանքում ներկայացված են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և ՀՀ գրողների միության որոշ կարևոր վավերաթղթեր¹:

Աշխատանքում առաջին անգամ հրապարակվել են Հայոց ցեղասպանության մասին Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական-պետական ղեկավարության դիրքորոշումն արտացոլող՝ մինչ այժմ անհայտ և անտիպ, արխիվային վավերագրեր, որոնք պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, ինչպես նաև պարբերական մամուլի նյութեր:

Բոլոր փաստաթղթերը և նյութերը հրապարակվել են նույնությամբ՝ անհրաժեշտ ուղղագրական շտկումներով և ըստ ժամանակագրական կարգի: Ռուսերենից թարգմանված փաստաթղթերում նյութերը համապատասխանեցվել են հայոց լեզվի արդի պահանջներին: Աշխատանքի վերջում կազմված

¹ Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը /Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու/, կազմող և խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2005, 260 էջ:

է նաև Եղեռնի 50-ամյակին առնչվող հակիրճ մատենագիտություն: Եվ բերված են Հայոց եղեռնին նվիրված այն աշխատությունները, որոնք հրատարակվեցին 1963-1967թթ.: Ավագ Հարությունյանի կողմից կազմվել է մի շատ կարևոր աշխատություն՝ «Սուրբ Էջմիածինը և Հայոց ցեղասպանությունը»²: Գիրքը ներառում է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ «Արարատ» ամսագրում տպագրված հոդվածները:

«Արարատ»-ի ժառանգության մատենաշարով հրատարակվող ներկա ժողովածուն ամփոփում է Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթում հրապարակված այն նյութերը, որոնք արտացոլում են Մեծ եղեռնի և Հայկական հարցի պատմությունը, այդ ամենում Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի, նրա Հայրապետի ու հոգևորականության ցուցաբերած հայրական-հոգատար վերաբերմունքը: Ժողովածուն թեմատիկ կառուցվածքային առումով բաժանված է 9 մասի. 1. Կոնդակներ, 2. Ամենայն հայոց Կաթողիկոսների գրագրություն, 3. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեություն և վիճակ, 4. Հայ հոգևորականների գրություններ, 5. Հայոց աշխարհիկ վավերագրեր, 6. Օտար աշխարհիկ վավերագրեր, 7. Հոդվածներ, 8. Գրախոսականներ, 9. Հաշիվներ և ցուցակներ: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում հակիրճ, ընդհանուր գծերով անդրադառնալ և գնահատել այս փաստաթղթերը: «Կոնդակներ» մասում ընդգրկված են Գևորգ Ե-ի 1914-1917թթ. ընդունած կոնդակները, որոնք անմիջական պատկերացում են տալիս հայությանը վիճակված ճակատագրի նկատմամբ Վեհափառի հայրապետական սրտացավության և կեցվածքի մասին: Եղեռնասպան արևմտահայությանն օգնություն ցուցաբերելու և այդ գործում ունեցած ծառայության գնահատման և օրհնության առումով հարկ ենք համարում հիշել նաև օտարագրի գործիչներին հղված կոնդակների մասին: Օրինակ՝ 1916թ. ապրիլի 27-ին Ջեյմս Բրայսին հղվածը:

«Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գրագրություն» մասում ընդգրկված փաստաթղթերից հատկապես հիշատակության են արժանի նրանք, որոնք լավագույնս արտացոլում են Մեծ եղեռնից հետո արևմտահայության անասելի վիճակի բարվոքման ու Հայկական հարցի դրական լուծման ուղղությամբ միջազգային առյաններում Մայր Աթոռի ու նրա վեհափառի թե՛ վերաբերմունքը և թե՛ դիվանագիտական ունակությունները: «Հայոց աշխարհիկ վավերագրեր»

² Սուրբ Էջմիածինը և Հայոց ցեղասպանությունը. հրատարակության պատրաստեց Ավագ Հարությունյանը.- Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, Ս. Էջմիածին, 2010, 736 էջ:

մասում ընդգրկված փաստաթղթերը բավականին մանրամասն ու հարուստ փաստացի աղբյուրագիտական նյութ են պարունակում Մեծ եղեռնի, արևմտահայության օրհասական վիճակի վերաբերյալ: Հիշատակենք հատկապես 1895-1896թթ. հայկական կոտորածների մասին տեղեկագրերը, որոնք լեցուն են վիճակագրական հանգամանալից աղյուսակներով:

Ինչ խոսք, ծավալի առումով ժողովածուի ամենամեծ հատվածը «Հողվածներ» մասն է: Այդ մասում առկա են արևմտահայության ազգային-վարչական, կրոնահոգային դրության, նրանց վերաբերյալ աղյուսակներով մանրամասն վերլուծական վիճակագրություններ: Վերոհիշյալ ժողովածուն ամփոփում է թեմայի վերաբերյալ ընթերցող-ուսումնասիրողի համար հոգևոր, հասարակական և պատմագիտական արժեք ներկայացնող «Արարատ» հանդեսում հրապարակված նյութերի գերակշիռ մասը: Միաժամանակ պետք է հիշատակենք, որ կան նյութեր, որոնք չեն ընդգրկվել առանձին գրքով հրատարակված լինելու կամ էլ թեմայի հետ ունեցած անուղղակի կապակցվածության պատճառով: Մեծ եղեռնի հետևանքով հայության գողգոթան ամբողջությամբ ապրեց և հայ եկեղեցին. ավերվեցին, այրվեցին ավելի քան 2000 վանքեր ու եկեղեցիներ, ոչնչացվեցին բազմահազար ծեռագրեր, ոճիրին զոհ գնացին շուրջ 4000 հոգևորականներ: Քանզի ակնհայտ էր այն փաստը, որ քանի դեռ եղեռնագործ թուրքը հայ եկեղեցուն չէր հարվածել և նրա հոտ ժողովրդին չէր կարող ոչնչացնել: Այս առումով միանգամայն տեղին ենք համարում ամփոփելով մեջբերել Հակոբ Սիրունու դիպուկ և ճշմարտացի կարծիքը. «Մարտիրոսացավ նաև Հայ եկեղեցին: Դահիճը չխնայեց նաև անոր: Ու շատ տրամաբանական էր: Պիտի չկրնար հայությունը խորտակել իսպառ, քանի կանգուն էր Հայ եկեղեցին...»³:

Սակայն հայ ժողովուրդը, հավատարիմ իր համամարդկային առաքելությանն ու որդեգրած քրիստոնեական հավատքին, չոչնչացավ, այլ փյունիկի նման կրկին վեր հառնեց ավերակների մոխրակույտից, շարունակեց ապրել, մաքառել ու հարատևել, ավելին՝ իր նահատակությունը դարձրեց վերածնություն. անասելի գողգոթայից նորից հարություն առավ և հավերժի ճանապարհը շարունակեց հայը: Ժողովածուի վերջում ներկայացված է հավելված՝ հայտնաբերված երեք առավել ուշագրավ վավերաթղթերով, որոնք ուղղակիորեն կապված են Մեծ եղեռնի հարցում Մայր Աթոռի ունեցած վերա-

³ «Էջմիածին», 1965, թ. Ա, էջ 25-26:

բերմունքի հետ: Կազմված են թեմային անմիջականորեն առնչվող գրականության հակիրճ ցանկ, անձնանունների և տեղանունների ցուցակներ: Միաժամանակ ժողովածուն ավելի պատկերավոր են դարձրել լուսանկարները: Այս ժողովածուի հրատարակությամբ առաջին անգամ ամբողջական ներկայացվեց Մեծ եղեռնի տարիներին Մայր Աթոռի տարաբնույթ հայրենանվեր ու ազգապահպան գործունեությունը: Այս ժողովածուն կարևոր աղբյուր է ինչպես հայ եկեղեցու, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության համալիր ուսումնասիրման տեսանկյունից: Քանզի Հայոց ցեղասպանության թեմայի ուսումնասիրողների կողմից հոգևոր հաստատությունների պարագան կարծես թե հանիրավի մոռացության է մատնված: Ավագ Հարությունյանի կատարած աշխատանքն իր բնույթով և հատկացվածությամբ եզակի աշխատանք է Հայոց Մեծ եղեռնի ուսումնասիրման պարագայում և աղբյուրագիտական, փաստաթղթատեղեկատվական, մատենագիտական տեսանկյունից: Ժողովածու ընդգրկված փաստաթղթերը շատ կարևոր են յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի համար:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կարևոր և հայ պատմագիտության մեջ արժեքավոր աշխատանք է Ավագ Հարությունյանի կազմած փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն: Ավագ Հարությունյանի կատարած աշխատանքն իր բնույթով և հատկացվածությամբ եզակի աշխատանք է Հայոց Մեծ եղեռնի ուսումնասիրման պարագայում և աղբյուրագիտական, փաստաթղթատեղեկատվական, մատենագիտական տեսանկյունից: Ժողովածու ընդգրկված փաստաթղթերը շատ կարևոր են յուրաքանչյուր ուսումնասիրողի համար:

Այս ժողովածուի հրատարակությամբ առաջին անգամ ամբողջական ներկայացվեց Մեծ եղեռնի տարիներին Մայր Աթոռի տարաբնույթ հայրենանվեր ու ազգապահպան գործունեությունը: Աշխատանքում առաջին անգամ հրատարակվել են Հայոց ցեղասպանության մասին Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական-պետական ղեկավարության դիրքորոշումն արտացոլող՝ մինչ այժմ անհայտ և անտիպ, արխիվային վավերագրեր:

Քանզի քաներ - արխիվային վավերագրեր, Հայոց ցեղասպանություն, վերլուծական վիճակագրություններ, փաստատեղեկատվություն, մատենագիտություն:

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ

ЗАРУИ ТОНОЯН

Сборник документов и материалов, составленный Авагом Арутюняном, является важной и ценной работой в армянской исторической науке. Работа Авага Арутюняна по своей природе и предназначению является уникальным в исследовании Геноцида армян и с библиографической, источниковедческой, документальной точки зрения. Документы, включенные в сборник, очень важны для каждого исследователя.

В этом собрании впервые полностью представлена патриотическая деятельность Первопрестольного Святого Эчмиадзина в годы Геноцида армян. В работе впервые опубликованы до сих пор неизвестные, неизданные и архивные документы, отражающие позицию высшего партийно-государственного органа Советской Армении.

Ключевые слова - архивные документы, Геноцид армян, аналитическая статистика, документация, библиография.

ARCHIVAL DOCUMENTS

ZARUHI TONAYAN

The documents and materials compiled by Avag Harutyunyan is an important and valuable work in the Armenian historiography. In fact, Harutyunyan's work by its nature, objective as well as by its bibliography, reliable reference sources and documentation is unique in the study of the Armenian Genocide and the documents incorporated in the collection are of special importance to every researcher.

The efforts and different activities in preserving the Armenian identity and for the welfare of Armenian nation of the Holy Echmiadzin in the years of the Armenian Genocide for the first time are thoroughly presented in this compilation. It also contains hitherto unknown, unpublished archival documents disclosing the position of the leaders of the communist party and government of the Armenian Soviet Socialist Republic.

Key words - archival documents, Armenian Genocide, analytical statistics, documentation, bibliography.